



En adelig troldkvinde anskuet gennem Luthers sociallære

Af ph.d. Michael Nobel Jakobsen, Aarhus Universitet

„Den halshuggede Jomfrus Legat“ blev helt op i det 20. århundrede uddelt til fattige studerende ved Københavns Universitet. Legatet blev indstiftet i 1621, og det lettere morbide navn henviser til indstifterens triste skæbne. Indstifteren, adelsfrøkenen Christence Kruckows (1558-1621), skæbne er unik i dansk historie, da hun som den eneste adelige blev dømt og henrettet for trolddom under de intense trolddomsforfølgelser i 1600-tallet.

Den danske trolddomsforskning har i de sidste 30-40 år været domineret af to sideløbende og ofte forbundne tilgange. På den ene side har en social-historisk tilgang fokuseret på at påvise, hvordan køn, personlighed, social status og sociale relationer var afgørende for udfaldet af de ofte temmelig komplicerede sagsforløb i de danske trolddomsprocesser. På den anden side står en mentalitetshistorisk

Portræt af Martin Luther fra slutningen af 1520'erne. Luthers teologi påvirkede i høj grad, hvordan kvindens rolle i samfundet ideelt set skulle være, og især hvordan den ikke skulle være. Således blev hekse og troldkvinder anklaget efter reformationen for ikke at leve op til Luthers kvindesyn og derved ødelægge den religiøse og sociale orden i samfundet.

Fra: Wikimedia Commons.

tilgang, hvor modstillingerne mellem elitens, det vil sige teologernes, og befolkningens syn på og forståelse af trolddom er blevet undersøgt.¹

Denne artikels anliggende er ikke at anfægte disse resultater, men i stedet gennem den konkrete rets-sag mod Christence Kruckow at vise, hvordan en anvendelse af den tyske reformator Martin Luthers (1483-1546) stats- og sociallære, der havde enorm betydning og indflydelse på både statens organisering og befolkningens mentalitet efter reformationen, kan bidrage til fortolkningen af de danske trolddomsprocesser samt nuancere forståelsen af nogle af den hidtidige forsknings resultater.

Reformationen og trolddommen i Danmark

Det er ofte blevet fremhævet, at reformationen havde afgørende betydning for hekseforfølgelserne i Europa.² Reformationens brud med den katolske kirke medførte en kamp om den sande kristendomsforståelse mellem lutheranere, reformerte retninger (for eksempel calvinister) og katolikker. Fronterne mellem de forskellige kristendomsforståelser blev

trukket skarpt op, og de religiøse modsætninger førte til en lang række krige i Europa i løbet af 1500- og første halvdel af 1600-tallet.³

For fyrsterne i de enkelte lande var det centralt at sikre religiøs ensartethed hos befolkningerne for at mindske de religiøse spændinger internt i rigerne. Dette medførte en ensretning og stramning af trosgrundlaget med henblik på at eliminere både konkurrerende kristendomsretninger og andre former for uautoriseret folketro, herunder trolddom. Målet var kort og godt at vinde kontrol over befolkningens tro og moral.

I Danmark havde den luthersk-evangeliske bevægelse vundet fodfæste i en række større danske byer, og der var flere steder gennemført reelle byreformationer (eksempelvis i København og Malmø). Men den landsomfattende reformation blev først gennemført på baggrund af næsten tre års blodig borgerkrig (Grevens Fejde 1534-1536), hvor landet havde været uden konge. Da den stærkt lutherske Christian den 3. (1503-1559) i 1536 trak sig sejrrigt ud af konflikten, gennemførte han hurtigt og effektivt en reformation af det danske kongerige. Han afsatte og fængslede de katolske biskopper og indsatte nye lutherske biskopper i deres sted. Desuden konfiskerede han de katolske biskoppers omfattende godser, som blev lagt til kongens eget gods. I oktober 1536 gennemførtes reformationen formelt ved lov, og i løbet af de kommende år blev der, med bistand fra den lutheranske wittenbergerteolog Johannes Bugenhagen (1485-1558), som var Martin Luthers

kollega, udarbejdet og gennemført en nyordning af staten og kirken. Kirken var herefter underlagt staten og var ikke længere en selvstændig politisk magtfaktor. Gejstligheden (præsterne og teologerne) var nu kongemagtens tjenere modsat før, hvor de havde været underlagt biskopperne, og, i sidste instans, pavens autoritet.⁴ Herefter kunne arbejdet med at indoktrinere den rette tro i befolkningen begynde.

Et væsentligt element i dette arbejde var bekæmpelsen af trolddom. Der findes kun ganske få eksempler på trolddomsprocesser i Danmark før reformationen i 1536.⁵ I de middelalderlige landskabslove findes der dog lovgivning, som angav procedurereglerne i tilfælde af trolddom. Trolddom defineredes her kun ganske vagt som „forgørelse“, som kan oversættes med „at gøre skade“ – i dette tilfælde gennem magi.⁶ Efter reformationen dukker der trolddomssager op med jævne mellemrum, og vi begynder at have bevarede sagsakter, men antallet af processer eksploderer først i de første årtier af 1600-tallet. Den såkaldte *Trolddomsforordning*, som blev udstedt den 12. oktober 1617 i forbindelse med 100-års jubilæet for Martin Luthers offentliggørelse af sine 95 teser på kirkedøren i Wittenberg i 1517, var stærkt medvirkende hertil. I forordningen blev trolddom for første gang entydigt defineret. Troldfolk var ifølge forordningen kort og godt defineret som personer, der havde indgået en pagt med djævelen.⁷ At netop djævelpagten blev gjort definerende for trolddom i forordningen, skyldes, at den nye lutherske statskirkes trolddomsforståelse havde vundet indpas hos statsmagten.

Træsnit af forsiden til *Glossarium Juridicum Danico-Novegicum* af Christen Ostersen-Weyle fra 1665. Øverst viser træsnittet, hvordan rettertinget fysisk har foregået med kongen for bordenden til venstre, mens de adelige rigsråder sidder ned langs bordets sider. Yderst til højre ses en større gruppe, som sikkert har ventet på rettertingets afgørelse i deres sager. Rettertinget udgjorde både landets lovgivende, dømmende og udøvende magt og var derfor samfundets højeste magtinstans. I midten ses værkets titel flankeret af kongemagten og retfærdighedens gudinde. Nederst ses datidens to andre retsinstanser: Landstinget til venstre og Herredstinget til højre. Foto: Gammelestrup – Herregårdsmuseet.



Kirkens opfattelse af trolddom var afledt af troen på, at alle begivenheder i verden kunne henføres til kampen mellem Gud og Djævelen, mellem det gode og det onde. Kun gennem en overenskomst med Djævelen og med hjælp fra dennes „hjælpedæmoner“ var mennesker i stand til at udøve magi. I den folkelige trolddomsforståelse betød djævelpagten intet, her var den dybt rodfæstede tro på, at kloge mænd og koner kunne udøve magi enten til gavn eller skade for deres medmennesker, det afgørende. Til trods for forordningens fokus på djævelpagten i lovgivningen var det afgørende i praksis, hvorvidt der var tale om skadevoldende magi. Dette var et særtræk ved de danske trolddomsprocesser. Kirkens fokus på den kætterske djævelpagt slog aldrig rigtig rod i befolkningen og, nok så vigtigt, heller ikke hos statens adelige embedsmænd, der fungerede som dommere ved landstingene og lokal verdslig øvrighed på deres godser.⁸

Luthers sociallære

Særligt Luthers syn på husstanden og ægteskabet, og dermed også kønnene, vil i denne artikel blive anvendt til at analysere trolddomssagen mod Christence Kruckow og skal derfor her kort præsenteres. Husstanden indgik som en helt central brik i Luthers samfunds- og sociallære. Sammen med lærerstanden og regeringsstanden udgjorde husstanden kernen i Luthers såkaldte trestandslære. Der var ikke tale om en hierarkisk social lagdeling, som der havde eksisteret i middelalderen. Derimod var der tale om tre

sidestillede sociale handlingsrelationer, der anviste retningslinjer for, hvordan den enkelte skulle forvalte sin placering i de sociale relationer.⁹ De sociale relationer var ordnet efter et patriarkalsk grundprincip, hvor „fader-begrebet“ definerede, hvem der var den bydende/dominerende part, og hvem der var den lydende/passive part.¹⁰ I husstanden, som jeg her vil koncentrere mig om, var husfaderen den bydende autoritet, det vil sige, at hans hustru, børn og tjenestefolk alle var underlagt hans autoritet. Men i de øvrige stænder var husfaderen underlagt dels regeringsstanden, det vil sige kongen i politisk og retslig henseende, og dels lærerstanden i forhold til udlæggelsen af den rette tro.¹¹ Husstandens fundament var ægteskabet mellem mand og kvinde, og som hustru var kvinden godt nok underlagt sin husbonds autoritet, men over for husstandens øvrige medlemmer blev hun autoritetsmæssigt sidestillet med husbonden.

Trestandslæren vandt stor udbredelse blandt almindelige mennesker gennem undervisningen i Luthers *lille katekismus*, hvor den blev udfoldet som konkrete leveregler i den såkaldte *hustavle*, der fungerede som appendiks til katekismen. I katekismens hoveddel spillede *De ti bud* en fremtrædende rolle, da de helt fundamentale forhold mellem Gud og mennesket og mellem mennesker ifølge Luther blev fastlagt her. Det er i denne sammenhæng interessant, at både fjerde, sjette og tiende bud knytter sig direkte til ægteskabets status som ukrænkeligt og helligt.¹²

Ægteskabet, husstanden og kønnes placering heri blev således ideal og norm for samfundets ideelle indretning i kampen mod at bekæmpe synden og djævelen i verden. Derfor blev afvigelser fra denne norm betragtet som potentielt farlige for ikke bare den enkeltes, men hele landets sikkerhed. Det er i dette lys, at Luthers syn på trolddom skal forstås.

Den tysk-amerikanske forsker Sigrød Brauner har i en undersøgelse af fremkomsten af den stereotype kvindelige heks blandt andet påvist, hvordan Martin Luthers syn på hekse hang snævert sammen med hans syn på husstanden, ægteskabet og ikke mindst kvinden. Allerede i Luthers samtid var billedet af den kvindelige heks blevet etableret takket være det berømte og berygtede værk fra 1487 *Malleus Maleficarum*, (Heksehammeren). Værket, der var blevet skrevet af to indflydelsesrige dominikanermunke, Heinrich Kramer og Jakob Sprenger, forbandt trolddom med kvindens ustyrlige seksuelle natur, som var nedarvet fra Eva og gjorde hende til et let offer for Djævelens forførelse. Dette billede gjorde Luther op med, da han mente, at seksualiteten var en del af menneskets gudgivne natur og grundlaget for stiftelsen af ægteskabet, familien og husholdet, der af samme årsag

Ligsten fra Aastrup Kirke over Eiler Brockenhuus og hans to hustruer, Berthe Friis og Anne Bille. Christence Kruckow blev anklaget ad to omgange for hekseri. Den første gang var i slutningen af 1590'erne, hvor hun efter sigende skulle have forhekset Eiler Brockenhuus' anden hustru, Anne Bille, så hun ikke kunne føde levedygtige børn.

Foto: <http://samlinger.natmus.dk/DMR/25560>.





ligeledes var gudssanktionerede institutioner på jord.¹³ Hos Luther er idealbilledet på den kristne kvinde den gudfrygtige, lydige husmoder, der indgyder den rette tro og moral hos sin mand og børn.¹⁴ Heksen var derfor omvendt modbilledet på den middelalderlige heks.

Brauner identificerer tre heksetyper hos Luther, nemlig „en klagende harpe, som nægter at adlyde sin husbond; en moder, der elsker sine børn så fanatisk, at hun tyer til magi på deres vegne, eller en ugift gammel kvinde, som kaster forbandelser på børn og forstyrrer ægteskaber“.¹⁵ Humlen hos Luther er, at han kæder trolddom sammen med enten kvindens fiasko som hustru og moder eller hendes forsøg på at ødelægge ægteskaber og familier. Eller sagt med andre ord; den efterreformatoriske heks skabte kaos i Luthers ordning af samfundet. Dermed er Luthers trolddomsbegreb ikke kun fokuseret på heksten, men er samtidig en anvisning til den kristne kvinde på, hvordan hun skal agere som hustru, husmoder og moder.¹⁶ Hos Luther bliver kvinden ikke heks på grund af sin natur, men ved eget valg.

Samtidig med sit brud med den katolske definition af heksten er trolddommens indhold mere i overens-

stemmelse med både den katolske og den folkelige forståelse af trolddom. Det er først og fremmest den skadevoldende handling i trolddommen, som Luther vender sig imod. Men også hemmelige møder og pagt med Djævelen er temaer for Luther.¹⁷

Jeg vil nu vende mig mod den konkrete sag mod Christence Kruckow. I første omgang skal sagen kort ridses op.

Trolddomsprocessen mod Christence Kruckow

Allerede 25 år før sin henrettelse var Christence blevet mistænkt for at have forgjort fruén på den fynske herregård Nakkebølle, Anne Bille (død 1640), med trolddom, så denne ikke kunne føde levedygtige børn. Alle fru Annes femten graviditeter endte således ulykkeligt. Christence havde i en årrække opholdt sig på Nakkebølle og havde formentlig selv håbet på at blive ejeren Ejler Brockenhuus' (død 1602) næste hustru, da hans første hustru, Birte Friis (1549-1582) døde i 1582. Jalousimotivet var derfor indlysende, da Ejler Brockenhuus i 1584 i stedet giftede sig med den unge Anne Bille fra den rige og indflydelsesrige Bille-slægt. I 1596 blev to af tjenestefolkene på Nakkebølle dømt til bålet for forgørelsen. Dette var til trods for, at de begge udlagde Christence som hjernen bag forgørelsen, som angiveligt skulle have fundet sted allerede ved brylluppet i 1584. Alligevel lykkedes det Christence at undgå retsforfølgelse for trolddom. I stedet udviklede sagen sig til en injuriesag i løbet af 1597, hvor Christences bror Jens Kruckow (død 1621) rejste tiltale mod Ejler Brocken-

Portræt af kong Christian den 4. Kongen var meget engageret i samfundets religiøse moral og fromhed, hvorfor han i 100-året for reformationen i 1617 havde udgivet Trolddomsforordningen af 12. oktober 1617, som i høj grad intensiverede forfølgelsen af potentielle hekse. I 1620 gik kongen aktivt ind i Christence Kruckows sag, hvilket senere på året førte til hendes henrettelse.

Foto: Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.

huus for at have krænket Christences ære ved at have anklaget hende for trolddom. I denne periode boede Christence hos sin anden bror, Ejler Kruckow (død 1621), på Bellinge på Falster.¹⁸

Senere flyttede Christence til Aalborg sammen med sin søster. Trolddomsrygtet flyttede imidlertid med, og Christence blev involveret i opgøret med en veritabel heksebande, en såkaldt „rode“. Opgøret udspillede sig over en årrække fra 1612 til 1621. I alt blev der rejst tiltale mod ni personer, heriblandt Christence, for i fællesskab at have forgjort en række borgere i Aalborg. De første tre kvinder blev dømt og brændt i 1612, mens sagerne mod de resterende seks personer først blev rejst i 1620. Fælles for de seks personer var, at de alle var blevet udlagt af de tre dømte troldkvinder allerede i 1612, og de havde altså haft et trolddomsrygte i mindst otte år. Anklagerne i 1620 var da også stort set identiske med anklagerne mod de dømte kvinder i 1612. Kun to personer, et ægtepar, blev frikendt, mens de resterende fire blev dømt.¹⁹ Rygterne om heksebanden blev forstærket over tid, og nye rygter og mistanker om forgørelser blev indledningen til anden runde af anklager mod heksebanden. Christence blev nu af en række vidner udpeget som bandens leder, og præsten David Jensen Klyne (cirka 1569-1634) anklagede Christence for at have gjort hans hustru vanvittig, efter at hun havde haft et sammenstød med Christence.

Rygtet om Christence nåede også kong Christian den 4. (1577-1648), og kongen beordrede i januar 1620 to af sine lensmænd til i al hemmelighed at indsamle



Christence Kruckows dom i det kongelige rettertings herredagsdombøger. Kruckow er den eneste kendte adelige, som nogensinde er blevet dømt for hekseri i Danmark. På grund af adelens ophævede status i samfundet var sagen derfor unik og måtte af den grund processureres af landets øverste myndighed, det kongelige retterting. Fra: arkivalieronline.dk.

og undersøge beskyldningerne mod Christence. De to undersøgere tilvejebragte både bevismateriale fra begivenhederne på Nakkebølle 35 år tidligere og fra sagerne i Aalborg. Da Christence var adelig,

kunne sagen kun rejses ved rigets højeste domstol, kongens retterting, hvor kongen og Rigsrådet udgjorde dommerkollegiet. Christence blev stævnet til at møde for rettertinget på herredagen i København i slutningen af maj 1621. Her blev Christence dømt til at „have forbrudt hendes stand²⁰ og værdighed og straffes på hendes liv“, ²¹ men undgik, formentlig pga. sit adelige ophav, bålstraffen, og fik i stedet en mere ærefuld henrettelse – ved halshugning.

Christence blev efter alt at dømme henrettet den 26. juni 1621.²² I den mellemliggende periode blev hun formentlig udsat for tortur.²³ Tortur var ikke ualmindeligt i trolddomssagerne og havde den funktion at få den dømte til at udlægge eventuelle medsammensvorne. Kort tid før sin henrettelse testamenterede Christence hele 1.000 daler til fattige studerende, men da sagens omkostninger skulle betales af den dømte, var der kun halvdelen af beløbet tilbage, da *Den halshuggede Jomfrus Legat* endelig blev oprettet i 1623.²⁴

Christence Kruckow set gennem Luthers briller

Sagen mod Christence Kruckow er på mange måder et skoleeksempel på Luthers billede af en troldkvinde. Således er de absolut vægtigste anklager mod Christence, at hun hele to gange skulle have ødelagt ægteskaber gennem skadevoldende trolddom. I tilfældet med Anne Bille var Christence mistænkt for at have forgjort hende, så hun ikke kunne føde levedygtige børn. Dermed skulle Christence ha-

ve frarøvet Anne Bille moderskabet og muligheden for at skabe en familie og nok så vigtigt sikre en arving til Ejler Brockenhuus' besiddelser. I det andet tilfælde blev hun anklaget for at have gjort Aalborg-præstens kone vanvittig og dermed ødelagt deres ægteskab. Christence havde altså kort og godt angrebet de helligste institutioner på jorden, ægteskabet og husholdet. I det første tilfælde havde Christence ligefrem forsøgt at ødelægge husstanden indefra, idet hun selv var en del af Ejler Brockenhuus' husstand. Dermed havde hun også angrebet både sin husbonds og husmoders autoritet.

Detaljerne omkring forgørelsen af Anne Bille fremkom fra de to tjenestefolk, som blev dømt og henrettet for forgørelsen. Af disses vidneudsagn fremgår det, at Christence blandt andet skulle have taget mål af brudesengen ved hjælp af en snor med knuder på, som hun herefter havde sendt til en kyndig troldkvinde, der skulle forestå den egentlige forgørelse. Sammen med de øvrige troldkvinder havde Christence lagt tre kors svøbt i papir med sort tråd og totter af troldkvindernes hår under fru Annes seng.²⁵ Christence skulle desuden have givet Anne Bille noget mælk med en edderkop i, som var tilvejebragt af en af de tiltaltes hjælpedjævel. Mest makabert blev Christence beskyldt for at have båret et voksbarn under armen i 40 uger, som de kaldte Anne, og som de ofrede på højalteret i Aastrup Kirke og senere begravede med ordene: „Nu sætter vi al fru Annes lykke og velfærd ned“. ²⁶ Voksbarnt kan i denne sammenhæng ses som et udtryk for det unaturlige moder-



Christence Krukow blev halshugget pga. sit adelige ophav. Halshugning blev set som mere ærefuldt end hængning eller afbrænding. Den mest almindelige metode til fjernelse af hekse var derimod ved bål. På dette billede fra 1555 ses både forrest i billedet og til højre (gennem porten) formodede hekse blive brændt. I baggrunden ses dog også en kvinde, som er ved at blive halshugget. Fra: Wikimedia Commons.

skab, som bruges til at ramme det rette kristne moderskab inden for ægteskabets hellige rammer.

Anklagen om forgørelsen af præstens kone i Aalborg udsprang af et skænderi mellem hende og Christence over noget rendestensvand. Under skæn-

deriet havde Christence lovet præstens kone ondt.²⁷ Altså igen et angreb på ægteskabet. Christence havde ligeledes flere gange været i konflikt med præsten selv, idet hun ved flere lejligheder havde taget unge kvinder i sit brød, som havde fået barn uden for

ægteskabet, hvilket præsten havde kritiseret i sin prædiken.²⁸ Christences eget hushold var med andre ord fuldstændig modsat det ideelle lutherske hushold. Christence var ugift, og således egenrådige, og havde tilsyneladende ikke meget tilovers for fordømmelsen af kvinder, der var kommet i ulykke uden for ægteskabet. På den måde var hun en torn i øjet på den lutherske offentlighed, og præsten siger direkte, at han i sin prædiken havde sagt, „at en husfader og husmoder skal holde regnskab med hvilket tyende de holder, om de holder horer og skøger som er blevet forvist fra byen af øvrigheden”.²⁹ Ifølge Luther var husfaderen og husmoderen moralsk ansvarlige for hele husstanden, hvilket var uforeneligt med at have tjenestefolk, som ikke havde sonet deres forbrydelser og synder.

I løbet af sagen blev der ligeledes af vidner rejst anklage mod Christence for at have deltaget i flere forgørelser af personer samt at have deltaget ved en ceremoni i et hus, hvor et vidne havde set en af de øvrige hekse, Maren Knepis, føde et voksbarn. Endelig blev Christence også kædet sammen med en mystisk historie om talende svin og katte på en kirkegård.³⁰

Tilbage står spørgsmålet om, hvorfor Christence undgik trolddomssagen i 1597, men blev dømt i 1621. Forklaringen skal formentlig søges flere steder. For det første er det oplagt, at mistanken og beskyldningerne mod Christence voksede betydeligt i omfang under hekseprocesserne i Aalborg. Desuden var Christian den 4. personligt gået ind i sagen for at få afklaret Christences skyld. Beviserne var altså

blevet tungere, og kongens personlige engagement var en skærpende omstændighed. En anden forklaring kan imidlertid igen knyttes til Luthers sociallære. Ved sagen i 1597 var Christence en del af sin brors hushold, og således også underlagt dennes beskyttelse. Godt nok var det en anden bror, der talte hendes sag, men Christence indgik i en legitim social enhed. Heller ikke efterfølgende havde Christence indgået ægteskab, men boede i 1621 alene i Aalborg og omgav sig som nævnt med syndere. Christences status og husstand var altså langt fra den ideale lutherske husmoder og husstand. Hun har været frygtet og en torn i øjet på det øvrige borgerskab i byen. Som kvinde kunne Christence ikke selv føre sin sag ved rettertinget, og det fremgår, at hendes bror Ejler Kruckow, hendes eneste levende slægtning, i marts 1621 var blevet bekendtgjort med Christences stævning.³¹ Ejler Kruckow døde på et ukendt tidspunkt i 1621, og da han ikke optræder i dommen fra 9. juni samme år, er han muligvis død inden eller har været så syg, at han ikke kunne møde og forsvare Christence. Christence var med andre ord prisgivet.

Sammenfatning

Hvad kan Luthers sociallære så bidrage med til den danske trolddomsforskning? Den kan bruges til at forklare nogle af de mekanismer, som var baggrunden for uviljen og frygten for selvstændige og stridbare kvinder som Christence. Hun passede ikke ind i det lutherske kvindebillede, men var tvært-

imod den diametrale modsætning til den lydige, tilbageholdende og troende husmoder, som indgød troen og den rette livsførelse hos husbond, børn og tyende. Christence Kruckows sag er på mange måder exceptionel, alene af den grund at kildematerialet til den er så omfattende. Men også sagens beskaffenhed er langt fra hverdagskost. Langt fra alle trolddomssager handlede om angreb på ægteskaber og på den lutherske husstand. Og så måske alligevel! Sager om forgørelse af personer er i langt de fleste tilfælde, om end indirekte, et angreb på ægteskab og husstand, ligesom forgørelser af dyr, mælk, fiskeri og så videre rammer husstanden økonomisk.

I sagen mod Christence kommer Martin Luthers syn på trolddom og dets sammenhæng med hans sociallære ganske klart til syne, mens det kan være sværere at få direkte øje på i andre sager. Det synes velbegrunderet at antage, at Luthers sociallære i form af trestandslæren i løbet af de knap 100 år, der var gået siden reformationen i 1536, havde vundet fodfæste i det danske samfund. Luthers tanker lå som et baggrundstæppe for hele statens opbygning, og igenem præsternes forkyndelse og katekismusundervisningen må disse tanker til en vis grad også have forplantet sig i det danske samfund. Luthers sociallære kan derfor anvendes til at fortolke den samtid og det samfund, trolddomsprocesserne fandt sted i, og hjælpe med at forklare, hvorfor det primært var kvinder, gifte som ugifte, der blev anklaget for trolddom i Danmark.³²

Noter:

1. Se f.eks. Johansen 1991; Birkelund 1983; Wittendorff 1984, 89-119 og Kallestrup 2009, 37-89 og 161-235.
2. Se f.eks. Sejr Jensen 1982, 87-90 og Kallestrup 2009, 13-14.
3. Korsgaard 2004, 66-70.
4. Korsgaard 2004, 70-72 og Ingesman 2006, 134-136.
5. Det bør dog nævnes, at fraværet af trolddomssager før 1536 også til dels kan skyldes en langt dårligere bevaringssituation for det relevante kildemateriale. Efter reformationen stiger bevarelsesgraden af retsprotokoller og domssamlinger eksplosivt.
6. Kallestrup 2009, 69-70. Se Ingesman 2007, s. 339 og 371, samt Wittendorff 1984, s. 106f. for trolddomsprocesser før 1536.
7. Forordning af 12. oktober 1617 om troldfolk og deres medvidere. Trykt i Secher 1891, bd. 3, 516-18.
8. Tørnsø 1986, 89.
9. Kofoed 2008, 31.
10. Korsgaard 2010, 5-7.
11. Kofoed 2008, 30.
12. Kofoed 2008, 25f., 29-32.
13. Brauner 1995, 58-59.
14. Brauner 1995, 66.
15. Brauner 1995, 66 („a nagging shrew who refuses to obey her husband, a mother who loves her children so obsessively that she resorts to magic on their behalf, or an unmarried old woman who casts spells on children and disrupts marriages“).
16. Brauner 1995, 67.
17. Brauner 1995, 54f., 65.
18. Jacobsen 1972, 14-36.

19. Kallestrup 2009, 125-127.
20. Hun blev frataget sin adelstitel og værdighed.
21. Jacobsen 1972, 90 („haffue forbrutt hindis stand oc dignitet och straffes paa hindes lifff“).
22. Jacobsen 1972, 92f.
23. Jacobsen 1972, 92 og Scocozza 1987, 132.
24. Ilsø 2003 (<http://www.kvinfo.dk/side/171/bio/540/>).
25. Jacobsen 1972, 36f.
26. Jacobsen 1972, 22-23.
27. Jacobsen 1972, 65.
28. Jacobsen 1972, 67-68.
29. Jacobsen 1972, 67.
30. Jakobsen 1972, 85-89.
31. Jacobsen 1972, 77.
32. Johansen 1991, 61-66.

Kilder:

„*Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger og Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende*“, bd. 1-6. Udg. V. A. Secher, Kbh. 1887-1918. (CCD).

Litteratur:

Birkelund, Merete: *Troldkvinden og hendes anklagere – Danske hekseprocesser i det 16. og 17. århundrede*, Forlaget Arhusia, Viborg, 1983.

Brauner, Sigrid: *Fearless Wives and Frightened Shrews. The Construction of the Witch in Early Modern Germany*, University of Massachusetts Press, 1995.

Ilsø, Grethe: *Christence Kruckow*, Kvinfo, 2003 (<http://www.kvinfo.dk/side/171/bio/540/>).

Ingesman, Per: „Fromhed styrker rigerne“, i *Danmark og*

renæssancen 1500-1650, Gads Forlag, 2006, s. 130-145.

Ingesman, Per: „Kirkelig disciplin og social kontrol i senmiddelalderens danske bondesamfund.“ I Agnes Arnorsdottir, Per Ingesman og Bjørn Poulsen (red.): *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*. Aarhus 2007, s. 329-380.

Jacobsen, J. C.: *Christence Krukow: en adelig Troldkvinde på Chr. IV's tid*, G.E.C. Gads Forlag, Kbh. 1972.

Jensen, Karsten Sejr: *Trolldom i Danmark 1500-1588*, Arken tryk, 1982.

Johansen, Jens Chr. V.: *Da Djævelen var ude... Trolldom i det 17. århundrede*, Odense Universitetsforlag, 1991.

Kallestrup, Louise Nyholm: *I pagt med Djævelen. Trolldomsforestillinger og trolldomsfølgelser i Italien og Danmark efter Reformationen*, Forlaget Anis, Kbh. 2009.

Kofoed, Nina Javette: *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre. Køn, ret og sædelighed i 1700-tallets Danmark*, Museum Tusculanum, Kbh. 2008.

Korsgaard, Ove: *Kampen om folket. Et dannelsesperspektiv på dansk historie gennem 500 år*, Gyldendal, Kbh. 2004.

Korsgaard, Ove: „Luther: formynderskabets fortæller eller frihedsrettighedernes fadder?“ i *Kritik*, nr. 195, 2010, s. 3-11.

Scocozza, Benito: *Christian 4.*, Politikens forlag, Kbh. 1987.

Tørnsø, Kim: *Djævetetro og folkemagi. Trolldomsfølgelse i 1500- og 1600-tallets Vestjylland*, Aarhus Universitetsforlag 1986.

Wittendorff, Alex: „Evangelii lyse dag eller hekseprocessernes mørketid? Om Peder Palladius' historieopfattelse“, i Grethe Christensen, m.fl. (red.): *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj den 8. september 1984*. Kbh. 1984, s. 89-119.